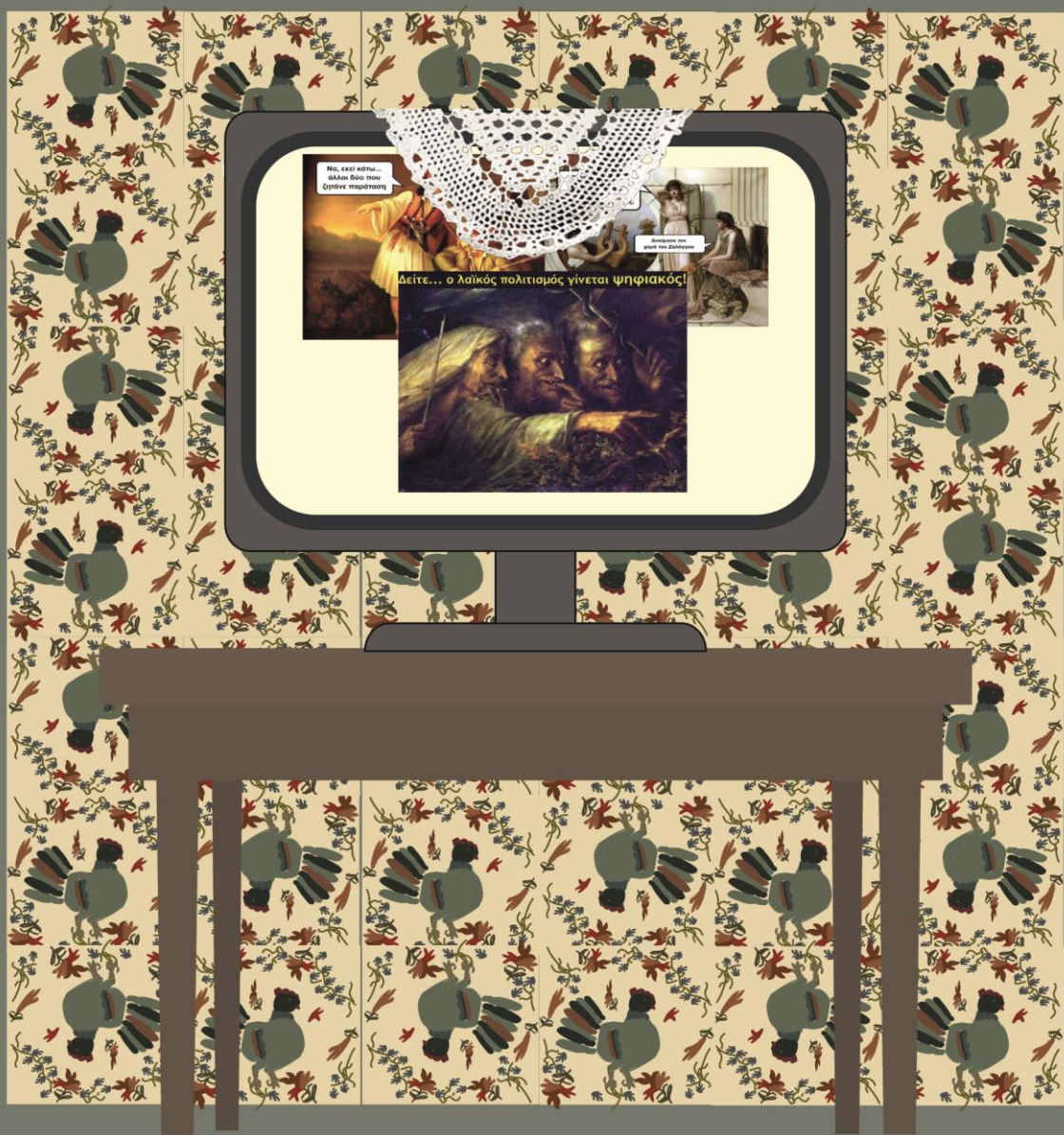

Ψηφιακή Λαογραφία και σύγχρονες μορφές του λαϊκού πολιτισμού.

Αφετηρία και προοπτικές ενός νέου πεδίου

Επιμέλεια:
Γεώργιος Κατσαδώρας, Εμμανουήλ Φωκίδης

Ψηφιακή Λαογραφία και σύγχρονες μορφές του λαϊκού πολιτισμού
Αφετηρία και προοπτικές ενός νέου πεδίου

Επιμέλεια

Γεώργιος Κατσαδώρας, Εμμανουήλ Φωκίδης

Ρόδος, 2022

Ψηφιακή Λαογραφία και σύγχρονες μορφές του λαϊκού πολιτισμού
Αφιερώματα και προοπτικές ενός νέου πεδίου

ISBN 978-618-84330-7-6

Copyright 2022

Εργαστήριο Γλωσσολογίας, Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης, Πανεπιστήμιο Αιγαίου

Επιμέλεια

Γεώργιος Κατσαδώρας

Αναπληρωτής Καθηγητής, Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης, Πανεπιστήμιο Αιγαίου

Εμμανουήλ Φωκίδης

Επίκουρος Καθηγητής, Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης, Πανεπιστήμιο Αιγαίου

Το σχεδιασμό του εξώφυλλου και οπισθόφυλλου ανέλαβε η graphic designer

Μυρτώ Φωτίου Φεγγερού

LinkedIn: Mirto Fotiou -Feggerou

E-mail: mirtof80@gmail.com

Το σχεδιασμό των μμιδίων ανέλαβε ο

Βαγγέλης Βαλασιάδης

Οι συγγραφείς των άρθρων που δημοσιεύονται στον τόμο διατηρούν τα δικαιώματα πνευματικής ιδιοκτησίας επί των άρθρων τους. Τα άρθρα του τόμου μπορούν να χρησιμοποιηθούν με αναφορά στους συγγραφείς τους. Οι συγγραφείς των άρθρων μπορούν να τα καταθέσουν σε ιδρυματικό ή άλλο αποθετήριο ή να τα δημοσιεύσουν σε άλλη έκδοση, με υποχρεωτική την αναφορά της πρώτης δημοσίευσης του τόμου. Οι συγγραφείς ενθαρρύνονται να δημοσιοποιήσουν την εργασία τους στο Διαδίκτυο.

Περιεχόμενα

Πρόλογος	7
Εισαγωγή.....	10
Αποτελεί το Διαδίκτυο μονόδρομο για τις Σύγχρονες Λαογραφικές Σπουδές; <i>Μαρία Γκασούκα</i>	10
Ψηφιακές πηγές για τη μελέτη του ελληνικού παραδοσιακού πολιτισμού και της λαϊκής θρησκευτικότητας, <i>Εμμανουήλ Γ. Βαρβούνης</i>	20
Α΄ θεματική ενότητα: Θεωρητικά και μεθοδολογικά ζητήματα της ψηφιακής λαογραφίας.....	29
Η σύγχρονη λαογραφία στο πλαίσιο των ψηφιακών ανθρωπιστικών επιστημών (digital humanities): ορισμοί, περιεχόμενο ερευνητικά πεδία, εργαλεία της Ψηφιακής Λαογραφίας, <i>Αλέξανδρος Γ. Καπανιάρης</i>	30
Παράθυρο στη θάλασσα. Ένα «παράθυρο» στον λαϊκό πολιτισμό μέσα από τον κινηματογράφο και το Διαδίκτυο, <i>Άννα Λυδάκη</i>	49
Οι λαϊκές ψηφιακές ομάδες ως πεδίο της ψηφιακής Λαογραφίας, <i>Ξανθίππη Φουλίδη</i>	56
Β΄ θεματική ενότητα: Διάχυση και διάδοση παραδοσιακών και νέων μορφών του λαϊκού πολιτισμού στον ψηφιακό κόσμο	65
Λαϊκός πολιτισμός και διαδικτυακά μιμίδια: Η εκπαίδευση μέσα από τα μιμίδια κατά την περίοδο της πανδημίας του COVID-19, <i>Βασιλεία Αντωνάκη, Γεώργιος Κατσαδώρας</i>	66
Η διάχυση και διάδοση της λαογραφίας της Δωδεκανήσου στον ψηφιακό κόσμο, μέσα από δράσεις συλλόγων και ατόμων την περίοδο της καραντίνας, <i>Μαρία Α. Αντωνοπούλου</i>	83
Ο Ray Harryhausen και η απεικόνιση της Μέδουσας στα ψηφιακά παιχνίδια, <i>Ευάγγελος Βαλασιάδης</i>	98
Επιστήμη των πολιτών και πολιτισμός: Η περίπτωση της ψηφιακής καταγραφής του λαϊκού πολιτισμού, <i>Βικτώρια Γαβάνα, Μαγδαληνή Μάρη, Ευαγγελία Καβακλή</i>	116
Οι στρατηγικές ή οι μορφές τρολαρίσματος στο μέσο κοινωνικής δικτύωσης Facebook., <i>Μαρία Ζαρέντη</i>	129
Creepypasta: Ο ψηφιακός αστικός θρύλος, <i>Μαρία Ζούρου</i>	141
Τα μιμίδια (memes) της πανδημίας του ιού COVID-19: Η διαχείριση του πρωτόγνωρου μέσω ενός σατιρικού είδους του ψηφιακού λαϊκού λόγου, <i>Ρέα Κακάμπουρα, Αφροδίτη-Λήδια Νουνανάκη</i> ..	153
Πολιτικές μνήμης και διαδικασία δόμησης ταυτοτήτων στην ψηφιακή εποχή: Το παράδειγμα του ιστότοπου «Δίκτυο Mikrasiatis.gr», <i>Ιωάννης Καραχρήστος</i>	183
Το λαϊκό εορτολόγιο μέσα από τα διαδικτυακά μιμίδια, <i>Ευηλένα Καρδαμήλα</i>	195
Αινίγματα, παροιμίες και άλλες λαϊκές φράσεις στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης την περίοδο της πανδημίας. Η σελίδα ««Λαϊκές ρήσεις, Αινίγματα και Ανέκδοτα» στο Facebook, <i>Χρυσάνθη Κόζα</i> .	209
Τα λαχνίσματα στον σύγχρονο ψηφιακό κόσμο: Από το τελετουργικό των υπαίθριων παιδικών παιχνιδιών στο τεχνολογικό σύμπαν του Διαδικτύου., <i>Δημήτρης Ε. Κόκκινος, Ανθούλα Κολιάδη-Τηλιακού</i>	220
Διάχυση πολιτισμικών στοιχείων της Τσακωνιάς μέσω των μέσων κοινωνικής δικτύωσης (η περίπτωση του Facebook), <i>Μαρία-Κομινή Κολινιώτη</i>	235
The tinderisation of romance, <i>Yvonne Kosma, Vasilis Gialatzis, Jojo Ekate Diakoumakou</i>	253

Διαρκείς ανατροφοδοτήσεις μεταξύ πρωτογενούς και δευτερογενούς προφορικότητας: Η κυκλοφορία του κουτσομπολιού από τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης στην καθημερινή ζωή και αντίστροφα, <i>Γιώργος Κούζας</i>	269
Το παιχνίδι στην ψηφιακή εποχή: Το παράδειγμα του ομαδικού ηλεκτρονικού παιχνιδιού μεταξύ ενηλίκων, <i>Κωνσταντίνα Κουτσονικολή</i>	281
Μοιράσου κι εσύ μian ιστορία: Από τη ζωντανή αφηγηματική κοινότητα στη διαδικτυακή συνύπαρξη. Η περίπτωση της Λέσχης Αφήγησης Αθήνας. Όψεις, σκέψεις, προοπτικές, <i>Δημήτρης Β. Προύσαλης</i>	294
Η περίπτωση του Ελληνικού YouTube community: Ένας βιότοπος λαογραφικών φαινομένων μέσα σε μία μικρογραφία της κοινωνίας στο Διαδίκτυο, <i>Αικατερίνη Σχοινά</i>	305
Ο έντεχνος λαϊκός λόγος στο Διαδίκτυο: Δύο παραδείγματα χρήσης των παροιμιών στη διάρκεια της πανδημίας, <i>Γεώργιος Τσερπές, Μαριάνθη Καπλάνογλου</i>	319
Εκδηλώσεις θρησκευτικότητας και λαϊκής ευσέβειας στο χώρο του Διαδικτύου. Το τραγούδι «Μπαγιάσας» του Νικόλα Άσιμου, <i>Νικόλαος Γ. Τσιρέβελος, Εμμανουήλ Χ. Κυριαζάκος</i>	331
Τα διαδικτυακά μμίδια στις ομάδες των αναπληρωτών εκπαιδευτικών στο Facebook, <i>Βαρβάρα Τσούγγου</i>	346
Διαδικτυακός κόμβος «Καρπάθικο Γλέντι»: Η συνεργατική διαδικτυακή ανάπτυξη ενός στοιχείου άυλης πολιτιστικής κληρονομιάς, <i>Βασιλική Χρυσανθοπούλου, Παρασκευή Γ. Κανελλάτου</i>	360
Η εικόνα του θρύλου του βρικόλακα μέσα από ψηφιακά παιχνίδια, <i>Έλενα Ψυχάρη, Ρέα Κακάμπουρα</i>	387
Γ' θεματική ενότητα: Η ψηφιακή λαογραφία στην τυπική, μη τυπική και άτυπη εκπαίδευση.....	402
Δημιουργία ψηφιακού μουσείου εθιμικών δρώμενων, <i>Χρήστος Θεολόγος, Στέφανος Κυριαζάκος</i>	403
Προσεγγίζοντας τη λαογραφία μέσα από τη θεωρία των πολυγραμματισμών και τη δημιουργική γραφή: Λαϊκά μαγικά παραμύθια και ψηφιακός μετασχηματισμός στη λογοτεχνία του Γυμνασίου, <i>Κωνσταντίνα Καλαούζη</i>	419
Ο λαϊκός πολιτισμός σε συνδυασμό με την χρήση των νέων τεχνολογιών, ως μέσου επικοινωνίας και προσέγγισης μαθητών με ειδικές εκπαιδευτικές ανάγκες, <i>Άννα Μαρία Καρακωνσταντίνου</i>	431
Μοντελοποίηση προγράμματος διαχείρισης εκκλησιαστικού κειμηλίου ως συμβολή των προηγμένων τεχνολογιών στην Ψηφιακή Λαογραφία, <i>Αικατερίνη Κορωναίου, Δημήτριος Κοτσιφάκος, Χρήστος Δουληγέρης</i>	444
Η συμβολή του παραδοσιακού χορού στη διαμόρφωση της συλλογικής ταυτότητας. Σχεδιασμός ψηφιακού εκπαιδευτικού υλικού για την εξ αποστάσεως διδασκαλία, <i>Χριστίνα Παληά, Γεώργιος Κατσαδώρος, Απόστολος Κώστας</i>	459
Τα λαϊκά παραμύθια μέσα στη ψηφιακή πραγματικότητα, <i>Αναστάσιος Παππάς</i>	473
Λαϊκός πολιτισμός στην εποχή της τηλεεκπαίδευσης: Στάσεις και αντιλήψεις των εκπαιδευτικών της Πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης για το αντικείμενο της Λαογραφίας και της Ψηφιακής Λαογραφίας στη διδακτική πράξη, <i>Γεώργιος Πασιόπουλος, Ευστάθιος Ξαφάκος</i>	490
Η άυλη πολιτιστική κληρονομιά στο ψηφιακό περιβάλλον: Μια χαρτογράφηση των διαδικτυακών συλλογών και μουσείων για την ελληνική μουσική, <i>Νίκος Πουλάκης</i>	506
«Όψεις λαϊκής θεραπευτικής στην Ήπειρο, άλλοτε και τώρα»: Εκπαιδευτικές δράσεις Ψηφιακής Λαογραφίας για τη Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση, <i>Χαράλαμπος Σταμπόλης, Ρέα Κακάμπουρα</i>	518

Διδάσκοντας τοπική ιστορία, πολιτισμό, παραδόσεις και έθιμα με τη χρήση ψηφιακών παιχνιδιών. Προκαταρκτικά αποτελέσματα από μία μελέτη περίπτωσης στο νησί της Νισύρου, Άννα Χαρτοφύλη, Εμμανουήλ Φωκίδης.....	529
Κατάλογος συγγραφέων	542

Ψηφιακές πηγές για τη μελέτη του ελληνικού παραδοσιακού πολιτισμού και της λαϊκής θρησκευτικότητας

Εμμανουήλ Γ. Βαρβούνης
Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης
mvarv@otenet.gr

Περίληψη

Το ζήτημα των ψηφιακών πηγών που μπορούμε να χρησιμοποιήσουμε για τη μελέτη του ελληνικού παραδοσιακού πολιτισμού, δηλαδή κατά κανόνα των παλαιών μορφών που σχετίζονται με τις αγροτοκτηνοτροφικές κοινότητες και τις προβιομηχανικές κοινωνίες του ελληνικού χώρου, είναι μεγάλο και περίπλοκο. Στην ανακοίνωση αυτή ενδεικτικά εξετάζονται δύο παραμέτροι του ζητήματος αυτού. Πρώτον οι αναρτήσεις λαογραφικών ειδήσεων σε ποικίλες ιστοσελίδες, το περιεχόμενο, τα χαρακτηριστικά και οι ιδιαιτερότητές τους. Δεύτερον, οι προϋποθέσεις υπό τις οποίες αυτές μπορούν να χρησιμοποιηθούν από την Λαογραφία ως πηγές πρωτογενούς υλικού. Και μάλιστα ως πηγές για τη μελέτη της παλαιάς αλλά και της σύγχρονης θρησκευτικής συμπεριφοράς του λαού.

Λέξεις-κλειδιά: Θρησκευτική Λαογραφία, θρησκευτική συμπεριφορά, λαογραφικές ιστοσελίδες, πηγές της Λαογραφίας, Ψηφιακή Λαογραφία

Abstract

The question of the digital sources we can use for the study of Greek traditional culture, that is, as a rule, the old forms related to the agricultural communities and pre-industrial societies of the Greek space, is large and complex. In this announcement, two parameters of this issue are considered indicatively. First, the folklore news posts on various websites, their content, features and peculiarities. Secondly, the conditions under which these can be used by Folklore as sources of primary material. And indeed, as sources for the study of the old and also the modern religious behavior of the people.

Keywords: Digital Folklore, folklore websites, Religious Folklore, religious behavior, sources of Folklore

Αποτελεί κοινή και αναντίρρητη διαπίστωση το ότι τις τελευταίες δεκαετίες η ελληνική Λαογραφία έχει σημειώσει πραγματικά άλματα τόσο στο θεωρητικό και μεθοδολογικό, όσο και στο θεματολογικό επίπεδο. Και βέβαια στο πλαίσιο αυτό έστρεψε την προσοχή της και στις νέες τεχνολογίες, τις λεγόμενες τεχνολογίες αιχμής, υπό την έννοια της βοήθειας που μπορούσαν ως εργαλεία να προσφέρουν στο έργο της, δηλαδή την μελέτη του παραδοσιακού και του λαϊκού πολιτισμού του ελληνικού λαού (Πολυμέρου-Καμηλάκη, 2009).

Φαίνεται αυτό στην ανάπτυξη νέων κλάδων, όπως η Ψηφιακή Λαογραφία, οι οποίοι θεμελιώθηκαν με μεταπτυχιακές και διδακτορικές διατριβές (Καπανιάρης, 2017), διαλέξεις και επιστημονικές εκδηλώσεις¹, αλλά και εισαγωγή αντίστοιχων μαθημάτων στα προγράμματα σπουδών

¹ Βλ. για παράδειγμα τις διαλέξεις του Αλ. Καπανιάρη «Ψηφιακή Λαογραφία και λαϊκές τέχνες: εμπλουτισμένα περιβάλλοντα, πρακτικές και προτάσεις» (14 Μαΐου 2020) και «Ψηφιακή Λαογραφία και προφορική λαϊκή λογοτεχνία: εμπλουτισμένα περιβάλλοντα, πρακτικές και προτάσεις» (20 Μαΐου 2020), οι οποίες έγιναν διαδικτυακά, μέσω της πλατφόρμας Skype for Business, από το «Εργαστήριο Λαογραφίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας» του Τμήματος Ιστορίας και Εθνολογίας του ΔΠΘ.

τμημάτων ελληνικών ΑΕΙ, όπου η Λαογραφία διδάσκεται². Με τον τρόπο αυτό εκπαιδεύονται στην χρήση των ψηφιακών μέσων νέοι ερευνητές, που μελλοντικά θα καθοδηγήσουν τις ανάλογες επιστημονικές εξελίξεις στον τόπο μας.

Το ίδιο συμβαίνει και σε επίπεδο μεταδιδακτορικών σπουδών, με την ανάληψη σχετικών ερευνητικών μεταδιδακτορικών προγραμμάτων³, σε επίπεδο συνεδρίων και σχετικών επιστημονικών εκδηλώσεων, και βέβαια με την εμφάνιση μιας σειράς σχετικών επιστημονικών δημοσιεύσεων, που κατά κανόνα στηρίζονται στις ερευνητικές και εκπαιδευτικές ακαδημαϊκές δράσεις που προαναφέρθηκαν (Καπανιάρης, 2020). Σε όσα ακολουθούν θα εξεταστεί το θέμα των ψηφιακών πηγών που διαθέτουμε για την μελέτη του ελληνικού παραδοσιακού πολιτισμού, δεδομένου ότι όλο και περισσότερο η σύγχρονη λαογραφική έρευνα στρέφεται σε διαδικτυακές πηγές, καθώς φαίνεται και στην βιβλιογραφική στήριξη των εργασιών που δημοσιεύονται.

Το ζήτημα βέβαια των ψηφιακών πηγών που μπορούμε να χρησιμοποιήσουμε για τη μελέτη του ελληνικού παραδοσιακού πολιτισμού, δηλαδή κατά κανόνα των παλαιών μορφών που σχετίζονται με τις αγροτοκτηνοτροφικές κοινότητες και τις προβιομηχανικές κοινωνίες του ελληνικού χώρου, είναι μεγάλο και περίπλοκο. Σε όσα ακολουθούν ενδεικτικά θα εξετάσουμε δύο παραμέτρους του: τις αναρτήσεις λαογραφικών ειδήσεων σε ποικίλες ιστοσελίδες, και τις προϋποθέσεις υπό τις οποίες αυτές μπορούν να χρησιμοποιηθούν από την Λαογραφία ως πηγές πρωτογενούς υλικού, σε σχέση με το ζήτημα των ανάλογων ψηφιακών πηγών που σχετίζονται ειδικότερα με την μελέτη της παλαιάς αλλά και της σύγχρονης θρησκευτικής συμπεριφοράς του λαού.

Όσον αφορά το πρώτο θέμα, δηλαδή την δυνατότητα χρήσης ψηφιακών αναρτήσεων πρωτογενούς υλικού ως πηγών επιστημονικής έρευνας, θα πρέπει να ξεκινήσουμε από την χαρτογράφηση του υπάρχοντος υλικού: αν εξετάσουμε τον χαρακτήρα και τη φυσιογνωμία των ιστοσελίδων που φιλοξενούν αυτές τις καταγραφές, θα δούμε ότι μπορούν, στην πλειοψηφία τους να κατηγοριοποιηθούν στις ακόλουθες ομάδες:

- *Ιστοσελίδες τοπικού ενδιαφέροντος*: πρόκειται για διαδικτυακούς τόπους που αναφέρονται σε έναν συγκεκριμένο τόπο, νησί, επαρχία, νομό, γεωγραφικό διαμέρισμα ή πόλη, κωμόπολη και χωριό. Παραθέτουν ειδήσεις από τη ζωή εκεί, φωτογραφίες σύγχρονες και παλαιές, ιστορικά κείμενα και ανάλογες αναρτήσεις. Και βέβαια, στο πλαίσιο αυτό παραθέτουν και λαογραφικό υλικό, που κατά κανόνα αντλούν από έργα ερασιτεχνών λαογράφων του παρελθόντος, που προέρχονται από την περιοχή.
- *Ιστοσελίδες θεματολογικής συνάφειας*: πρόκειται για διαδικτυακούς τόπους που είναι προσανατολισμένοι προς συγκεκριμένη θεματολογία, λ.χ. παλαιότερες μορφές εθίμων, μουσικής, χορού, ενδυμασιών κ.λπ. Ανάλογες του θεματικού αυτού προσανατολισμού είναι βέβαια και οι αναρτήσεις που φιλοξενούν, και οι οποίες συχνά εμπλουτίζονται από οπτικοακουστικό υλικό, χάρτες, παλαιά έγγραφα και σελίδες εντύπων που έχουν σκαναριστεί. Υπάρχουν πολλές τέτοιες ιστοσελίδες, και μάλιστα ενίοτε εξειδικευμένες, καθώς μερικές από αυτές αφορούν παροιμίες, δημοτικά τραγούδια, παραδόσεις ή ειδικότερα μαντινάδες, άσεμνα βωμολοχικά αποκριάτικα τραγούδια κ.ο.κ.
- *Ιστοσελίδες τοπικών πολιτιστικών ή εθνοτοπικών συλλόγων*: πρόκειται για μια σύγχρονη προσθήκη στους γνωστούς παλαιούς τρόπους δράσης των συλλόγων αυτών, που έρχεται να προστεθεί στην έκδοση εφημερίδων, βιβλίων και σχετικών τοπικών εντύπων. Αν ο σύλλογος έχει θεματικό προσανατολισμό, λ.χ. στρέφεται στη μελέτη των χορών, της μουσικής, των ενδυμασιών κ.λπ., ανάλογο είναι και το υλικό που αναρτάται. Διαφορετικά, για τους εθνοτοπικούς

² Για παράδειγμα, στο Τμήμα Ιστορίας και Εθνολογίας του ΔΠΘ έχουμε από το 2020 εισάγει το μάθημα «Ψηφιακή Λαογραφία: Εμπλουτισμένα Μέσα και Καινοτόμες Προσεγγίσεις στη Διδακτική του Λαϊκού Πολιτισμού», που διδάσκεται ως ελεύθερη επιλογή στα εαρινά εξάμηνα του δεύτερου κύκλου σπουδών.

³ Βλ. για παράδειγμα την περίπτωση της μεταδιδακτορικής έρευνας του Δρ. Αλ. Καπανιάρη, ο οποίος στο διάστημα 2018-2019 πραγματοποίησε στο Τμήμα Ιστορίας και Εθνολογίας, και ειδικότερα στο «Εργαστήριο Λαογραφίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας» μεταδιδακτορική έρευνα με τίτλο «Αρχαιακή εθνογραφία και αναγνώσεις σε ψηφιακό περιβάλλον: 'συνομιλώντας' με τα αρχεία των Πηλιορείτων εν Αιγύπτω».

συλλόγους, ισχύουν όσα παραπάνω διαπιστώθηκαν σχετικά με τις αναρτήσεις σε ιστοσελίδες τοπικού ενδιαφέροντος, με τις οποίες συχνά ταυτίζονται

- *Ιστοσελίδες ναών ή εκκλησιαστικών φορέων*: πέρα από τις ιστοσελίδες ορισμένων αστικών κυρίως ενοριών, εδώ εντάσσονται και ανάλογοι διαδικτυακοί τόποι ποικίλων διοικητικών ή πνευματικών εκκλησιαστικών φορέων και σχηματισμών (*Μητροπόλεων, Κατηχητικών Σχολείων, Μονών κ.λπ.*): λόγω της ταυτότητάς τους στις ιστοσελίδες αυτές φιλοξενούνται, κατά κύριο λόγο, πληροφορίες σχετικές με θρησκευτικά έθιμα και τελετουργίες είτε του κύκλου της ζωής, είτε, κατά κύριο λόγο, του ετήσιου εορτολογικού κύκλου, κάποτε μαζί με οπτικοακουστικό υλικό, που τις πλαισιώνει και τις εικονογραφεί
- *Ιστοσελίδες συγκεκριμένων επαγγελματικών κλάδων και σχετικών παραδοσιακών ενασχολήσεων*: πρόκειται για ιστοσελίδες που αναφέρονται σε συγκεκριμένα επαγγέλματα, είτε του αγροτοκτηνοτροφικού, είτε του αστικού επαγγελματικού χώρου (κτηνοτρόφους, επαγγελματίες και τεχνίτες κ.λπ.), οπότε το υλικό που φιλοξενούν, τόσο τα κείμενα, όσο και οι ανάλογες οπτικοακουστικές αναρτήσεις, σχετίζονται με το επάγγελμα αυτό, την ιστορία, τις ρίζες και την εξέλιξή του.

Από τα παραπάνω προκύπτει ότι το πρωτογενές λαογραφικό υλικό των ιστοσελίδων στις οποίες αναφερόμαστε είναι θεματολογικά προσδιορισμένο, και μπορεί να ενταχθεί, κατά την κλασική λαογραφική κατηγοριοποίηση, πρωτίστως στον πνευματικό βίο (έθιμα και τελετουργίες, είδη του έντεχνου λαϊκού λόγου) και δευτερευόντως στον υλικό βίο (επαγγέλματα, τέχνες κ.λπ.), περιστασιακά δε μόνο υπάρχουν αναφορές σε ζητήματα του κοινωνικού βίου (κοινωνική οργάνωση, θεσμοί, παλαιά δικαιопρακτικά έγγραφα κ.λπ.) [Καπανιάρης, 2019]. Δεν καλύπτει συνήθως όλο το εύρος της παραδοσιακής ζωής -εκτός ορισμένων περιπτώσεων συγκεκριμένων τόπων- συνιστά όμως μια δειγματοληπτική παράθεση, τα κριτήρια, οι στόχοι και οι σκοποί της οποίας παρουσιάζουν ενδιαφέρον για τη σύγχρονη λαογραφική έρευνα.

Αν τώρα εξετάσουμε την προέλευση αυτού του πρωτογενούς λαογραφικού υλικού, θα διαπιστώσουμε ότι κατά κύριο λόγο προέρχεται από παλαιότερες εκδόσεις σχετικές με τα λαογραφικά διαφόρων τόπων. Δηλαδή από έργα των παραδοσιακών ερασιτεχνών λαογράφων, που κατά κανόνα είτε ανθολογούνται και αντιγράφονται με δακτυλογράφηση, είτε σκανάρονται και παρατίθενται με τη μορφή της αρχικής τους έκδοσης. Μάλιστα, η βιβλιογραφική αναφορά της προέλευσης του υλικού τις περισσότερες φορές, αλλά όχι πάντα, παρατίθεται με κάποιο τρόπο. Και βέβαια, ιδίως σε δημοφιλή ζητήματα όπως οι παροιμίες, τα δημοτικά τραγούδια και τα έθιμα συχνό είναι το φαινόμενο της αντιγραφής από την μια ιστοσελίδα στην άλλη, ενίοτε χωρίς αναφορές στην προέλευση του υλικού.

Σπανιότερη είναι η περίπτωση το υλικό να προέρχεται από επιτόπια έρευνα και καταγραφή ενός μελετητή, που σχετίζεται άμεσα με τη συγκεκριμένη ιστοσελίδα ή τον συγκεκριμένο τόπο στον οποίο αυτή αναφέρεται. Συχνά μάλιστα στην κατηγορία αυτή, το πρωτογενές λαογραφικό υλικό έχει την θέση της έντυπης δημοσίευσης που ο συλλογέας σκόπευε, αλλά δεν μπόρεσε να πραγματοποιήσει (Χαρατζοπούλου, 2007). Και βέβαια, σε ορισμένες περιπτώσεις η οφειλή σε προγενέστερες δημοσιεύσεις είναι μεγάλη, με αποτέλεσμα συχνά να δημιουργείται ψευδής εντύπωση στον αναγνώστη για το ποια στοιχεία απ' όσα περιγράφονται είναι λειτουργικά και ποια όχι στη συγκεκριμένη περιοχή.

Πρέπει εδώ να σημειώσουμε ότι όσα γράφουμε δεν αφορούν τις ψηφιοποιήσεις και αναρτήσεις πρωτογενούς λαογραφικού υλικού στο Διαδίκτυο από πλευράς ερευνητικών φορέων, όπως το «Κέντρο Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας» της Ακαδημίας Αθηνών, οι οποίες αποτελούν καρπό οργανωμένης και μεθοδικής ερευνητικής εργασίας, με συγκεκριμένη μέθοδο, και με ελεγχόμενους και μετρήσιμους πάντοτε σκοπούς και αποτελέσματα. Για τις αναρτήσεις αυτές υπάρχει ήδη βιβλιογραφία (Καραμανές, 2010-2012· Polymerou-Kamilaki, 2008), και οι ερευνητές που θα τις χρησιμοποιήσουν γνωρίζουν τόσο την μεθοδολογία που θα χρησιμοποιήσουν, όσο και την ερευνητική ηθική στην οποία θα υπακούσουν, αν και κάποτε ορισμένα τμήματά τους μπορεί να χρησιμοποιηθούν στις ερασιτεχνικές -με την έννοια: όχι επιστημονικών και ερευνητικών προδιαγραφών και προϋποθέσεων- αναρτήσεις με τις οποίες ασχολούμαστε εδώ.

Ο λόγος για τον οποίο οι ερασιτεχνικές αυτές αναρτήσεις πρωτογενούς λαογραφικού υλικού ενδιαφέρουν την επιστήμη της Λαογραφίας είναι ότι επιδρούν άμεσα στην εικόνα που έχει ή σχηματίζει το ευρύ κοινό για το λαϊκό πολιτισμό, και μάλιστα τις παλαιές αγροτοκτηνοτροφικές εκδηλώσεις του. Συχνά αποτελούν πηγές άντλησης λαογραφικών πληροφοριών για σχολικές εργασίες μαθητών, για έντυπα, εκδόσεις και εκδηλώσεις συλλόγων, για ανάλογες ιδιωτικές αναρτήσεις στο Διαδίκτυο, και ιδίως στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης κ.λπ. Με δυο λόγια, αποτελούν μια βασική πηγή δια της οποίας γίνονται σήμερα γνωστές οι εκδηλώσεις του παλαιότερου «παραδοσιακού» πολιτισμού, πολλές από τις οποίες φαίνονται πλέον «εξωτικές» για τους σημερινούς αστούς, και οι οποίες βέβαια συχνότατα ταυτίζονται με την έννοια της ταυτότητας, τόσο της πολιτισμικής, όσο και της τοπικής και της εθνικής, όπως την βιώνουν κατά κανόνα οι σημερινοί νέοι (Βαρβούνης, 2019α· 2019β).

Λόγω της ερασιτεχνικής τους προέλευσης, οι αναρτήσεις αυτές, που χαρακτηρίζονται από ανισότητα σημασίας και αξιοπιστίας, ανάλογα με την πρώτη πηγή που έχουν χρησιμοποιήσει, συχνά προσδιορίζονται από την έμπρακτη έκφραση δύο κύριων ιδεολογημάτων: του ότι τα περιγραφόμενα λαογραφικά δεδομένα είναι μοναδικά, και υπάρχουν μόνο στον τόπο από τον οποίο κάθε φορά προέρχεται η περιγραφή, και του ότι τα περισσότερα από αυτά έχουν κατευθείαν πανάρχαια καταγωγή, προερχόμενα απευθείας από ανάλογες εκδηλώσεις των κατοίκων της ίδιας ή της ευρύτερης περιοχής κατά την αρχαιότητα. Και οι δύο, όπως συχνά έχει καταδειχθεί, είναι ανυπόστατες, καθώς εκφράζουν και αποτυπώνουν όχι την αλήθεια του λαϊκού πολιτισμού, αλλά τον τρόπο με τον οποίο βλέπουν τον πολιτισμό αυτό και τις εκδηλώσεις του εκείνοι που έχουν πραγματοποιήσει τις καταγραφές και τις αναρτήσεις.

Με άλλα λόγια, έναν τρόπο αίσθησης, επηρεασμένο συχνά από «εθνικής» υφής ιδεολογήματα, ο οποίος όμως δεν προέρχεται από την μελέτη και τη γνώση του υλικού που είχαν οι περισσότεροι από τους παλαιούς ερασιτέχνες λαογράφους μας. Διότι υπάρχουν και περιπτώσεις κατά τις οποίες οι αναρτήσεις είναι αξιόπιστες, καθώς προέρχονται από τέτοια σημαντικά τοπικά συλλεκτικά έργα, στα οποία συχνά στηρίχθηκε η εξέλιξη της επιστημονικής Λαογραφίας, και τα οποία, κατά περίπτωση και ανάλογα με τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά και τον τρόπο εργασίας των δημιουργών τους, είναι σχεδόν υποδείγματα επιτόπιας λαογραφικής έρευνας και συλλογής (Βαρβούνης, 2020) .

Συνεπώς, η άντληση υλικού από τις διαδικτυακές αναρτήσεις πρωτογενών λαογραφικών πληροφοριών, για τις οποίες έγινε λόγος παραπάνω, προϋποθέτει τον κριτικό έλεγχο, την διασταύρωση και την επαλήθευση του υλικού που περιέχουν, σε συνδυασμό με την έρευνα σχετικά με την αξιοπιστία και τον τρόπο εργασίας του αρχικού ερασιτέχνη συλλογέα. Και χρειάζεται βέβαια εξαιρετική κριτική ικανότητα, για να μπορέσουμε να ξεχωρίσουμε μόνο το αξιόλογο και αξιόπιστο λαογραφικό υλικό, από την μεγάλη πληθώρα των ανάλογων δημοσιεύσεων, που κυριολεκτικά κατακλύζουν σήμερα το Διαδίκτυο, δημιουργώντας, και εδώ, ένα εξαιρετικά θολό ηλεκτρονικό τοπίο.

Σχετικά τώρα με το δεύτερο ζήτημα, την ειδικότερη δηλαδή χρήση ψηφιακών πηγών για την μελέτη της Θρησκευτικής Λαογραφίας, πρέπει εξ αρχής να σημειώσουμε ότι διατίθεται στο Διαδίκτυο τόσο παλαιό όσο και νέο υλικό, που μας δίνει την δυνατότητα να μελετήσουμε ιστορικά τα σχετικά φαινόμενα, και να τα δούμε στην εξέλιξή τους. Ήδη σε όσα προηγήθηκαν, αναφερθήκαμε σε ιστοσελίδες που περιλαμβάνουν εθιμικό υλικό, πληροφορίες για το τοπικό εορτολόγιο, τον κύκλο της ζωής και τον κύκλο του χρόνου, αλλά και επιμέρους λαϊκές θρησκευτικές τελετουργίες διαφόρων περιοχών, και στον κριτικό τρόπο με τον οποίο πρέπει να αντιμετωπίζουμε το υλικό αυτό.

Ως πηγές, για παράδειγμα, παλαιότερων μορφών της παραδοσιακής θρησκευτικής συμπεριφοράς μπορούν να χρησιμοποιηθούν πολλά τοπικά, εκκλησιαστικά, αλλά όχι μόνο, αρχεία, που παρέχουν πλήθος πληροφοριών σχετικά με την οικονομική σχέση του πιστού με την ενορία, την συμμετοχή λαϊκών στην εκκλησιαστική διοίκηση, την ανάπτυξη και καλλιέργεια των εκκλησιαστικών τεχνών, αλλά και ορισμένες εξωθεσμικές και παρεκκλίνουσες ή παραβατικές συμπεριφορές κληρικών και λαϊκών, στον εκκλησιαστικό χώρο. Όλα αυτά εντάσσονται στο πλαίσιο της ψηφιακής στήριξης στην ανάπτυξη της αρχαιολογικής εθνογραφίας, που όλο και περισσότερο εμφανίζεται στην ελληνική λαογραφική βιβλιογραφία (Καρανιάρης & Varvounis, 2019b· 2019c· Καπανιάρης & Βαρβούνης, 2020). Ο μεγάλος αριθμός ψηφιοποιήσεων αρχαιολογικού υλικού που έχει γίνει τα τελευταία

χρόνια στη χώρα μας, στο πλαίσιο ειδικών ερευνητικών προγραμμάτων, προσφέρει την απαραίτητη βάση ψηφιακού υλικού για να υποβοηθηθεί αυτή η προσέγγιση των φαινομένων της λαϊκής θρησκευτικότητας.

Αυτό φαίνεται βέβαια και στη χρήση παρόμοιων δεδομένων σε πολλές σειρές διαδικτυακών μαθημάτων Λαογραφίας, στο πλαίσιο προγραμμάτων e-learning, που όλο και περισσότερο σχεδιάζονται και εγκαινιάζονται στη χώρα μας. Τα μαθήματα αυτά, που συχνά έχουν τοπικό χρώμα και συνδυάζουν την ιστορική με τη λαογραφική προσέγγιση δεδομένων τοπικών κυρίως πολιτισμικών συστημάτων, τις περισσότερες φορές χρησιμοποιούν τέτοιους τοπικού χρώματος και ανάλογης υπόστασης ψηφιακούς πόρους, ως πρωτογενές υλικό, για να στηριχθούν και να αναπτύξουν τις ερευνητικές και εκπαιδευτικές δομές στις οποίες στηρίζονται (Karaniaris & Varvounis, 2019a· 2019d· Βαρβούνης & Καπανιάρης 2017-2020α· 2017-2020β· Karaniaris, Gasouka & Varvounis, 2019).

Από την άλλη πλευρά, ιστοσελίδες ενοριών, μητροπόλεων και μονών, αλλά και ιστότοποι ηλεκτρονικών πρακτορείων εκκλησιαστικών ειδήσεων, ή ιστοσελίδες και ιστολόγια με εκκλησιαστικό, θρησκευτικό και κατά κανόνα ελληνορθόδοξο περιεχόμενο, αποτελούν επίσης προνομιακούς τόπους έρευνας για την δια ψηφιακών μέσων ανάπτυξη της Θρησκευτικής Λαογραφίας. Οι ψηφιακές αυτές πηγές, στις οποίες θα αναφερθούμε στη συνέχεια εκτενέστερα, και με τις οποίες έχουμε και παλαιότερα ασχοληθεί (Βαρβούνης, 2017-2020), παραθέτουν τόσο παλαιότερο, όσο και νεώτερο υλικό, περιγραφές εθίμων του παραδοσιακού, αλλά και αναφορές σε σύγχρονες νεωτερικές και ενίοτε νεοεισηγμένες εθιμοταξίες του λαϊκού πολιτισμού, γι' αυτό και προσφέρονται για πολλαπλή αξιοποίηση.

Όπως είναι γνωστό, στην ελληνική πραγματικότητα υφίστανται πολλοί ιστότοποι και ηλεκτρονικές σελίδες, που ασχολούνται με την ορθόδοξη πνευματική και την ελληνορθόδοξη πολιτισμική ζωή, που ανακοινώνουν και σχολιάζουν ειδήσεις, γεγονότα, φαινόμενα, απόψεις και τάσεις, που αναδημοσιεύουν συναξαριακά, λειτουργικά, υμνογραφικά και ποιμαντικά κείμενα (Johnston, 2011, σσ. 23-26). Ανήκουν σε οργανώσεις παραεκκλησιαστικές, σε ενορίες, μονές, μητροπόλεις και εκκλησιαστικούς σχηματισμούς γενικότερα, αλλά και σε ιδιώτες, που θέλουν με τον τρόπο αυτό να δηλώσουν την πίστη τους, όπως χαρακτηριστικά έχει δείξει η Heidi Campbell (2012a) και να συμβάλλουν στο γενικότερο ορθόδοξο ποιμαντικό έργο (Højsgaard & Warburg, 2005, σ. 37).

Με δύο κυρίως τρόπους συνδέονται οι ηλεκτρονικές πύλες εκκλησιαστικών ειδήσεων με την ελληνική λαϊκή θρησκευτικότητα, μέσω της αποτύπωσης των εκδηλώσεων της και μέσω της προβολής προτύπων, που επιδρούν πάνω στη διαμόρφωση των επιμέρους μορφών της. Στην πρώτη περίπτωση, οι εκτενείς περιγραφές των κάθε είδους πανηγυριών, τόσο των ενοριών όσο και των μονών, οι φωτογραφίες και τα σχόλια που αναφέρονται σε τοπικές παραλλαγές εθίμων -π.χ. την λιτανεία εικονισμάτων από καβαλάρηδες ή τις εορταστικές και πασχαλινές περιφορές και προσωρινές μεταφορές περιπτύστων εικόνων, ιδίως στα ελληνικά νησιά- αλλά και το γενικότερο πληροφοριακό υλικό που σχετίζεται με παρόμοια έθιμα, συνιστούν ένα εξαιρετικό αρχείο με καταγραφές, οι οποίες μάλιστα ανανεώνονται και επαληθεύονται κατ' έτος (Loewenberg, 1988, σσ. 67-70· Hjarvard, 2008).

Υπάρχουν όμως και οι εκδηλώσεις της νεωτερικής λαϊκής θρησκευτικότητας, εθιμικές μορφές που τώρα, στις μέρες μας, παγιώνονται και καθιερώνονται, και οι οποίες απασχολούν όλο και περισσότερο τη νεωτερική ελληνική λαογραφική βιβλιογραφία. Για παράδειγμα οι συνεχείς μεταφορές λειψάνων αγίων και θαυματουργών εικόνων, ή ακόμη και αντιγράφων τους, από τους ναούς και τις μονές φύλαξής τους σε ενορίες και μητροπόλεις, όπου εκτίθενται για προσκύνημα κάποιων ημερών, και οι λατρευτικές πράξεις που συνοδεύουν μια τέτοια τελετουργική μεταφορά (Βαρβούνης, 2015). Η προβολή των σχετικών τελετουργικών πράξεων λειτουργεί ως παράδειγμα προς μίμηση για όλο και περισσότερες ενορίες, που ακολουθώντας όσα βλέπουν επαναλαμβάνουν την όλη διαδικασία προσαρμοσμένη στις δικές τους συνθήκες, ώστε στην ουσία να διαμορφώνεται η αντίστοιχη λατρευτική συνείδηση, και βέβαια να παγιώνεται η ανάλογη λατρευτική πρακτική.

Από την άποψη αυτή μάλιστα, δια της μιμήσεως, οι ηλεκτρονικές πύλες εκκλησιαστικών ειδήσεων λειτουργούν ως ουσιαστικοί μηχανισμοί παραγωγής και καθιέρωσης νεωτερικών μορφών

εθίμων (Kinney, 1995· Mitchell & Marriage, 2003). Πρόκειται για χαρακτηριστικές περιπτώσεις «δημιουργημένης» ή «επινοημένης παράδοσης», τις οποίες συχνά συναντούμε κατά τη μελέτη των φαινομένων της θρησκευτικής λαογραφίας. Η διαδικασία αυτή επαναλαμβάνεται και στις μέρες μας, σε μια σειρά από περιπτώσεις, διαμορφώνοντας νεωτερικά τελετουργικά και λατρευτικά μορφώματα, τα οποία μάλιστα γνωρίζουν ευρεία διάδοση μεταξύ των πιστών, άρα αποτελούν λαογραφικά φαινόμενα (Hoover, 1988, σσ. 26-27· 2006, σ. 78).

Με αυτή την περίπτωση συνδέεται μάλιστα και η προβολή εκκλησιαστικών ειδών στις ειδησεογραφικές αυτές πύλες, υπό την έννοια των διαφημίσεων, ούτως ώστε και οι διακοσμητικοί συρμοί των αμφίων να αποτυπώνονται, αλλά και η μόδα διαφόρων άλλων εκκλησιαστικών ειδών, όπως των χρυσοκέντητων υφασμάτων (ποδιές εικόνων, άμφια αγίας τραπέζης, καλύμματα τιμίων δώρων κ.λπ.) να εικονίζεται, με τρόπο που να μπορεί να χρησιμοποιηθεί ως πηγή για την αντίστοιχη λαογραφική έρευνα. Στην πραγματικότητα η διαδικασία αυτή συνιστά μέρος ενός πανίσχυρου μηχανισμού διαμόρφωσης εκκλησιαστικών συνειδήσεων και σύγχρονων λειτουργικών ηθών. Τελετουργικές πρακτικές που συνιστούν τοπικές παραλλαγές εθίμων, ή επιδράσεις από την ανατολική ή τη δυτική παράδοση (Βαρβούνης, 2010-2011), στοιχεία δημόσιου τελετουργικού (Βαρβούνης, 2013) και επιμέρους χαρακτηριστικά καταγράφονται αλλά και λειτουργούν ως πρότυπα μίμησης, ώστε να τίθεται σε κίνηση ένας μηχανισμός επιδράσεων πάνω στις τοπικές λαϊκές λατρευτικές εθιμοταξίες, που εμπλουτίζει και ομογενοποιεί, συμβάλλοντας στην βαθμιαία αλλαγή των δεδομένων των τοπικών θρησκευτικών παραδόσεων, δεδομένης μάλιστα της διαδόσεως των αντίστοιχων ηλεκτρονικών μέσων, τοπικά, πληθυσμιακά και ηλικιακά.

Παρόμοιες παρατηρήσεις θα μπορούσαν να διατυπωθούν και σχετικά με την προβολή μοναστικών ιδεωδών, αντιλήψεων και πρακτικών από τις καταχωρήσεις των σχετικών εκκλησιαστικών πρακτορείων ειδήσεων (Clark, 2007, σ. 69 κ.εξ.), που με τη σειρά της οδηγεί στη σταδιακή επικράτηση του μοναστηριακού τυπικού στον κόσμο, φαινόμενο με το οποίο έχουμε και παλαιότερα ασχοληθεί (Βαρβούνης, 2012-2013). Με τον τρόπο αυτό, οι σχετικές καταχωρήσεις μπορούν να λειτουργήσουν ως πηγές άντλησης πρωτογενούς υλικού για όσους ασχολούνται με τις νεωτερικές και σύγχρονες μορφές λατρευτικών εθιμοταξιών, τόσο στην εκκλησιαστική, όσο και στην λαϊκή λατρευτική υπόστασή τους (Snow et al., 1980· Shegog, 1990· Young, 2004· Lim & Putnam, 2010· Campbell, 2012b). Στην κατηγορία αυτή θα μπορούσαν να αναφερθούν οι αστικές πανηγύρεις, οι ανάλογες αστικές λιτανείες, οι μεταφορές λειψάνων αγίων και περιτύστων εικόνων, αλλά και τα άμφια, η διακόσμηση και οι συρμοί τους, οι λατρευτικοί στολισμοί των ναών, η καλλιέργεια μοναστικών ιδεωδών και τρόπων ζωής κ.άλλ.

Πρέπει εδώ να σημειωθεί ότι σε πολυάνθρωπες και σχετικά απρόσωπες κοινωνίες τείνει να επικρατήσει μια «online» θρησκευτική και τελετουργική πρακτική, μια απρόσωπη και τεχνολογικά εξαρτημένη επαφή του ανθρώπου με τη θρησκεία, ένα φαινόμενο που έχει απασχολήσει συστηματικά τη σχετική βιβλιογραφία (McKenna & West, 2007· Allan, 2006, σσ. 84-86). Η τάση αυτή ξεκίνησε από την προβολή θρησκευτικών δεδομένων στο Διαδίκτυο, και σύντομα αυτονομήθηκε και απέκτησε τη δική της δυναμική, ιδιαίτερα σε προτεσταντικές κοινότητες της Αμερικής. Μια τάση που εισήλθε δυναμικά και στον δικό μας χώρο με τις συνέπειες της πανδημίας της COVID-19, ώστε στη διάρκεια των αυστηρών απαγορεύσεων της συμμετοχής πιστών στη λατρεία, κατά τα διαδοχικά lockdowns του 2020 και του 2021, να έχουν αναπτυχθεί σχετικές πρακτικές, όπως λ.χ. ο εξ αποστάσεως ή τηλεοπτικός και διαδικτυακός-με τις ανάλογες μεταδόσεις ακολουθιών-εκκλησιασμός, που τα επόμενα χρόνια ίσως αρχίσει να προτείνεται ως εναλλακτική μορφή συμμετοχής του πιστού στη λατρεία (Hoover & Clark, 2002· Ellison, 2007). Έτσι, και στον τομέα αυτό οι πηγές μελέτης του συγκεκριμένου φαινομένου θα είναι βέβαια ψηφιακές.

Από όσα παραπάνω αναφέρθηκαν, προκύπτει νομίζω το συμπέρασμα ότι για την μελέτη του παλαιότερου παραδοσιακού πολιτισμού, αλλά και για την βαθμιαία μετεξέλιξή του στο σύγχρονο λαϊκό πολιτισμό, και την διαμόρφωση του τελευταίου, οι ψηφιακές πηγές που είναι διαθέσιμες μπορούν να έχουν καίριο ρόλο. Πρόκειται για υλικό εύκολα διαθέσιμο και ανιχνεύσιμο, η μελέτη του οποίου όμως χρειάζεται ειδική κριτική επεξεργασία, για να αποφευχθούν μεθοδολογικά λάθη, αλλά και να μην χρησιμοποιηθεί υλικό που δεν είναι αξιόπιστο, και μπορεί να οδηγήσει σε λανθασμένα

συμπεράσματα. Και βέβαια όσα προαναφέρθηκαν επιχείρησαν να θέσουν μια βάση συζήτησης για το ζήτημα της επιστημονικής και ερευνητικής λαογραφικής χρήσης των ψηφιακών αυτών πηγών, που είναι πλέον ή βέβαιο ότι θα απασχολήσει συστηματικά -ίσως και βασανιστικά- τις επόμενες γενιές λαογράφων.

Ειδικότερα δε όσον αφορά τις διαθέσιμες αρχειακές πηγές για την μελέτη της παραδοσιακής θρησκευτικής συμπεριφοράς αλλά και των σύγχρονων μορφών της λαϊκής θρησκευτικότητας, όπως παραδειγματικά εξετάστηκε σε όσα προηγήθηκαν, πρέπει να παρατηρήσουμε ότι η προσφορότερη ίσως μελέτη είναι αυτή που συνδυάζει την λαογραφική ανάλυση με την αρχειακή εθνογραφία, όπως αυτή μπορεί να ασκηθεί δια των μέσων κοινωνικής δικτύωσης και των κάθε είδους ψηφιακών εργαλείων (Βαρβούνης & Καπανιάρης, 2018-2019α· 2018-2019β· Karaniaris & Varvounis, 2019e). Και βέβαια ότι στο πεδίο αυτό διατίθενται πολλά στοιχεία στις υπάρχουσες ψηφιακές-ηλεκτρονικές αναρτήσεις, που ολοένα και περισσότερο χρησιμοποιούνται από την λαογραφική έρευνα, χωρίς σε αυτά να συνυπολογίζουμε την λαογραφική έρευνα σε εικονικές ψηφιακές (virtual) κοινότητες, που αποτελεί θέμα το οποίο χρειάζεται ξεχωριστή πραγμάτευση (Foulidi et al., 2020).

Ένας νέος ψηφιακός κόσμος, πολύπλοκος και ελκυστικός, έχει λοιπόν εισβάλει στις λαογραφικές σπουδές μας, και αναπροσδιορίζει εν πολλοίς τον τρόπο με τον οποίο προσεγγίζουμε την επιστήμη μας, εργαζόμαστε και ερευνούμε. Ένας κόσμος που για να τον προσεγγίσουμε χρειάζεται η ανάπτυξη ανάλογων δεξιοτήτων, και η χρήση συγκεκριμένης μεθοδολογίας, αλλά και αυστηρά προσδιορισμένης ερευνητικής ηθικής, και ο οποίος υπόσχεται να ανανεώσει τις λαογραφικές σπουδές. Σε ποιο βαθμό και με ποια ποσοτικά και ποιοτικά αποτελέσματα, εξαρτάται από τις δικές μας ικανότητες, την διάθεση, την προσαρμοστικότητα και κυρίως την ερευνητική μας ευελιξία.

Βιβλιογραφία

- Βαρβούνης, Μ. Γ. (2010-2011). Η ελληνική λαϊκή λατρεία μεταξύ Ανατολής και Δύσης: Ζητήματα πολιτισμικού διαλόγου στη Θρησκευτική Λαογραφία. *Phasis. Greek and Roman Studies*, 13-14, 416-434.
- Βαρβούνης, Μ. Γ. (2012-2013). Μοναστηριακές επιδράσεις στην ελληνική ενοριακή λαϊκή λατρεία. *Εκκλησιαστικός Φάρος*, 83-84, 21-40.
- Βαρβούνης, Μ. Γ. (2013). Μορφές του ελληνικού δημόσιου τελετουργικού και ελληνική λαϊκή θρησκευτικότητα. Μικρή σπουδή στην λαογραφική υπόσταση των δημόσιων τελετών στην Ελλάδα. Στο Μ. Γ. Βαρβούνης, *Νεωτερική ελληνική λαϊκή θρησκευτικότητα. Συναγωγή μελετών θρησκευτικής λαογραφίας* (σσ. 719-751). Μπαρμπουνάκης.
- Βαρβούνης, Μ. Γ. (2015). Λατρευτικές μεταφορές ιερών λειψάνων, εικόνων και κειμηλίων. Στο Μ. Γ. Βαρβούνης (επιμ.), *Ευκαρπίας Αντίδοσις. Τιμητικό αφιέρωμα στην εικοσαετία (1995-2015) θεοφιλοῦς αρχιερατείας του Σεβασμιωτάτου Μητροπολίτου Σάμου, Ικαρίας και Κορσεών κ.κ. Ευσεβίου* (σσ. 97-110). Κέντρον Εκκλησιαστικών, Ιστορικών και Πολιτισμικών Μελετών της Ιεράς Μητροπόλεως Σάμου, Ικαρίας και Κορσεών.
- Βαρβούνης, Μ. Γ. (2017-2020). Επιδράσεις του ηλεκτρονικού εκκλησιαστικού τύπου στη σύγχρονη ελληνική λαϊκή θρησκευτικότητα. *Λαογραφία*, 44, 423-432.
- Βαρβούνης, Μ. Γ. (2019α). Παραδοσιακός και λαϊκός πολιτισμός στη Θράκη κατά τον 20ό αιώνα. Στο Χ. Στρατιδάκης (επιμ.), *Μα 'σα μυρίζει ο φρόνιμος, βαρσάμια δε μυρίζουν. Εγκώμιον Σταμάτη Αποστολάκη* (σσ. 139-149). Πυξίδα.
- Βαρβούνης, Μ. Γ. (2019β). Η διαχείριση της παράδοσης και ο σύγχρονος ελληνικός λαϊκός πολιτισμός στη Θράκη, Στα *Πρακτικά 18^{ου} Πανελληνίου Συνεδρίου Λυκείου των Ελληνίδων-Παράρτημα Ξάνθης (21-24 Σεπτεμβρίου 2017)*, 39-46. Σπανίδης.
- Βαρβούνης, Μ. Γ. (2020). Μορφές διαχείρισης του πολιτισμικού αποθέματος στον σύγχρονο ελληνικό λαϊκό πολιτισμό. Στο Μ. Γ. Βαρβούνης (επιμ.), *Ο σύγχρονος Ελληνικός Λαϊκός Πολιτισμός: μεταξύ Λαογραφίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας. Πρακτικά Επιστημονικής Ημερίδας αφιερωμένης στον Ομότιμο Καθηγητή Μηνά Αλ. Αλεξιάδη* (σσ. 56-64). ΔΠΘ /Σχολή Κλασικών και

- Ανθρωπιστικών Σπουδών /Τμήμα Ιστορίας και Εθνολογίας-Εργαστήριο Λαογραφίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας-Παρατηρητής της Θράκης.
- Βαρβούνης, Μ. Γ., & Καπανιάρης, Α. Γ. (2017-2020α). Η εμπειρία εξ αποστάσεως εκπαίδευσης (e-learning) στο πεδίο της Λαογραφίας: η αξιολόγηση, τα πρώτα συμπεράσματα, οι προτάσεις και οι νέες εξελίξεις, *Λαογραφία*, 44, 75-96.
- Βαρβούνης, Μ. Γ., & Καπανιάρης, Α. Γ. (2017-2020β). Η Λαογραφία στο δρόμο της εξ αποστάσεως εκπαίδευσης (e-learning)», *Λαογραφία*, 44, 97-117.
- Βαρβούνης, Μ. Γ., & Καπανιάρης, Α. Γ. (2018-2019α). Μέσα κοινωνικής δικτύωσης και επικοινωνίας σε αρχαία 'Πηλιορειτών εν Αιγύπτω': εργαλεία συλλογής, προβολής και καταγραφής ή ψηφιακά ερευνητικά σημειωματάρια;. *Εκκλησιαστικός Φάρος*, 89, 99-112.
- Βαρβούνης, Μ. Γ., & Καπανιάρης, Α. Γ. (2018-2019β). Αρχαιακή εθνογραφία και αναγνώσεις σε ψηφιακό περιβάλλον: 'συνομιλώντας' με τα αρχαία των 'Πηλιορειτών εν Αιγύπτω': ο σχεδιασμός μιας μακροχρόνιας έρευνας». *Εκκλησιαστικός Φάρος*, 89, 113-146.
- Καπανιάρης, Αλ. (2017). *Ψηφιακή Λαογραφία και Εκπαίδευση. Εμπλουτισμένα Μέσα και Καινοτόμες Προσεγγίσεις στη Διδακτική του Λαϊκού Πολιτισμού*. Ήρα Εκδοτική [β' έκδ. (2020). Πεδίο].
- Καπανιάρης, Αλ. (2019). Το Διαδίκτυο, οι τεχνολογίες αιχμής και τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης ως πηγές για τη μελέτη των σύγχρονων λαϊκών θρησκευτικών φαινομένων. Στο *Εκπαιδευτικό υλικό της ενότητας «Θρησκευτική Λαογραφία» του εκπαιδευτικού προγράμματος «Εισαγωγή στην Επιστήμη της Λαογραφίας»*. Ακαδημία Λαϊκού Πολιτισμού & Τοπικής Ιστορίας.
- Καπανιάρης, Αλ. (2020). *Αρχαιακή Εθνογραφία και αναγνώσεις σε ψηφιακό περιβάλλον. «Συνομιλώντας» με τα αρχαία των Πηλιορειτών εν Αιγύπτω. Ανθρωπιστικές επιστήμες και ψηφιακά μέσα*. Ιδιόμελον [β' έκδ. (2021). Πεδίο].
- Καπανιάρης, Αλ., & Βαρβούνης Μ. Γ. (2020). Αρχαιακή Εθνογραφία σε αρχαία τοπικής ιστορίας με τη χρήση ψηφιακών μέσων: η περίπτωση ενός μεικτού προγράμματος επιμόρφωσης για στελέχη πολιτισμού και εκπαίδευσης. *MusEd. Museum. School. Education*, 1: 3, σ. 34-47.
- Καραμανές, Ευάγγ. (2010-2012). Διαχείριση ψηφιακού πολιτιστικού αποθέματος και δημιουργία λαογραφικών ψηφιακών εφαρμογών: όροι διατήρησης και της μεταβίβασης της λαογραφικής κληρονομιάς στην εποχή του Διαδικτύου. *Λαογραφία*, 42, *Πρακτικά Πανελληνίου Συνεδρίου 100 χρόνια Ελληνικής Λαογραφίας 1909-2009 (Πανεπιστήμιο Αθηνών, 11-13 Μαρτίου 2009)-Πρακτικά Ημερίδας «Η έρευνα των λαϊκών διηγήσεων στον ελληνικό και τον διεθνή χώρο»*, 407-420.
- Πολυμέρου-Καμηλάκη, Αικ. (2009). Ο παραδοσιακός πολιτισμός και ο σύγχρονος πολιτισμός. *Τετράδια Πολιτισμού. Τέχνες και γράμματα. Οπτικές και προοπτικές*, 3-4, 269-284.
- Χαρατζοπούλου, Κ. (2007). Θέματα δημοσίευσης στο Διαδίκτυο: δικτυακές πύλες επιστημονικών περιοδικών. *Αρχαιολογία και Τέχνες*, 105, 116-117.
- Allan, S. (2206). *Online news. Journalism and the Internet*. Open University Press.
- Campbell, H. A. (2012a). Understanding the relationship between religion online and offline in a networked society. *Journal of the American Academy of Religion*, 80:1, 64-93.
- Campbell, H. A. (επιμ.) (2012b). *Digital religion: Understanding religious practice in new media worlds*. Routledge.
- Clark, L. Sch. (επιμ.) (2007). *Religion, media, and the marketplace*. Rutgers University Press.
- Ellison, N. B. (2007). Social network sites: Definition, history, and scholarship. *Journal of Computer-Mediated Communication*, 13:1, 210-230.
- Foulidi, X., Katsadoros, G., & Papakitsos, Ev. (2020). Customary Practices and Symbolisms at a Virtual Religious Community. *Journal of Multicultural and Multireligious Understanding*, 7:7, 45-56.
- Hjarvard, S. (2008). The mediatization of religion: A theory of the media as agents of religious change. *Northern Lights: Film & Media Studies Yearbook*, 6:1, 9-26.
- Hoover, S. M. (1998). *Mass media religion: The social sources of the electronic church* 1. Sage Publications.
- Hoover, S. M. (2006). *Religion in the media age*. Routledge.

- Hoover S. M., & Clark L. S. (επιμ.) (2002). *Practicing religion in the age of the media: explorations in media, religion, and culture*. Columbia University Press.
- Højsgaard, M. T., & Warburg, M. (επιμ.) (2005). *Religion and cyberspace*. Routledge.
- Johnston, L. C. (2011). *Lasting legacies: a framing analysis of religion news online and in legacy media*. Διδ. διατρ. University of Missouri-Columbia.
- Kapaniaris, Al., & Varvounis, M. (2019a). Design and implementation of e-learning programs in folklore, ethnography and history: Following the Logic of the Mass Open Internet Courses (MOOC). *Word Wide Journal of Multidisciplinary Research and Development*, 5:1, 22-29.
- Kapaniaris, Al., & Varvounis, M. (2019b). E-Learning Program in archival ethnography: Evaluation of the course: 'People coming from Mt Pelion in Egypt: Archival Ethnography from the perspective of new technologies and the Internet'. *Word Wide Journal of Multidisciplinary Research and Development*, 5:2, 97-105.
- Kapaniaris, Al., & Varvounis, M. (2019c). Archival Ethnography & Readings in the Digital Environment: "Conversing" with the Archives of People coming from Mt Pelion in Egypt: the design of a long-term research. *Word Wide Journal of Multidisciplinary Research and Development*, 5:4, 92-96.
- Kapaniaris, Al., & Varvounis, M. (2019d). E-Learning program 'Introduction to the Science of Folk Culture': Evaluation of the semester course 'Introduction to Folklore'. *Word Wide Journal of Multidisciplinary Research and Development*, 5:5, 1-10.
- Kapaniaris, Al., & Varvounis, M. (2019e). Social networking and communication tools in archive ethnography: Tools for collecting, displaying and recording material or digital research notebooks? *Word Wide Journal of Multidisciplinary Research and Development*, 5:5, 11-18.
- Kapaniaris, Al., Gasouka, M., & Varvounis, M. (2019). E-learning program: 'Introduction to the science of Folk Culture': Evaluation of the semester course: 'Contemporary Horizons of Folklore Studies, (Gender, Internet and Education)'. *Word Wide Journal of Multidisciplinary Research and Development*, 5:5, 24-34.
- Kinney, J. (1995). Net worth?: Religion, cyberspace and the future. *Futures*, 27:7, 763-776.
- Lim, Ch., & Putnam, R. D. (2010). Religion, social networks, and life satisfaction. *American Sociological Review*, 75:6, 914-933.
- Loewenberg, F. M. (1988). *Religion and social work practice in contemporary American society*. Columbia University Press.
- McKenna, K.Y.A., & West K. J. (2007). Give me that online-time religion: The role of the internet in spiritual life. *Computers in Human Behavior*, 23:2, 942-954.
- Mitchell, J. P., & Marriage, S. (επιμ.) (2003). *Mediating Religion: Studies in Media, Religion, and Culture*. A&C Black.
- Polymerou-Kamilaki, Aik. (2008). Archive Digitization at the Hellenic Folklore Research Centre of the Academy of Athens. Στο M. Tsiropoulou (επιμ.), *Digital Heritage in the New Knowledge Environment: Shared Spaces and Open Paths to Cultural Content. Proceedings of the International Conference*, 25-28. Hellenic Ministry of Culture.
- Shegog, E. (1990). Religion and media imperialism: A European perspective. Στο R. Abelman & St. M. Hoover (επιμ.), *Religious Television: Controversies and Conclusions* (σσ. 329-351). Alex Publication Corporation.
- Snow, D. A., Zurcher Jr., L. A., & Eklund-Olson, Sh. (1980). Social networks and social movements: A microstructural approach to differential recruitment. *American Sociological Review*, 45, 787-801.
- Young, Gl. (2004). Reading and praying online: The continuity of religion online and online religion in internet Christianity. Στο L. L. Dowson & D. E. Cowan (επιμ.), *Religion online: Finding faith on the Internet* (σσ. 93-106). Routledge.